

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ЛЮДЬМИ

מצוות בין אדם לחברו

ЗАПРЕТ МСТИТЬ И ПОМНИТЬ ЗЛО

איסור נקימה ונטירה

1. Ваикра, 19:17-18

Не питай в сердце ненависти к твоему брату; увещевая, увещевай твоего ближнего, и не будешь виновен за него. Не мсти и не помни зло на сынов твоего народа, и люби твоего ближнего, как самого себя; Я – Бог.

1. ויקרא פי"ט, יז-יח

לא תשנא את אחיך בלבבך הוכח תוכיח את עמיתך ולא תשא עליו חטא: לא תקם ולא תטר את בני עמך ואהבת לרעך כמוך אני יקוק:

2. Комментарий Раши к Ваикра, 19:18

Не мсти... - если один человек говорит другому: «Дай мне на время твой серп» – и тот ему отказывает, а назавтра второй говорит первому: «Дай мне на время твой топор» – и первый отвечает: «Не дам тебе, потому что ты не дал мне» – это называется «мстить».

А что такое «помнить зло»? Если один человек говорит другому: «Дай мне на время твой топор» – и тот ему отказывает, а назавтра второй говорит первому: «Дай мне на время твой серп» – и первый отвечает: «Бери, я не такой, как ты, ты-то не дал мне топор!» – это называется злопамятностью: человек хранит в сердце вражду, хотя и не мстит.

2. רש"י ויקרא פי"ט, פי"ח

(יח) לא תקם - אמר לו השאילני מגלך. אמר לו לאו. למחר אמר לו השאילני קרדומך. אמר לו איני משאילך כדרך שלא השאלתני, זו היא נקימה.

ואיזו היא נטירה, אמר לו השאילני קרדומך. אמר לו לאו. למחר אמר לו השאילני מגלך. אמר לו הא לך ואיני כמותך, שלא השאלתני. זו היא נטירה, שנוטר האיבה בלבו אף על פי שאינו נוקם:

3. Комментарий Раббана к Ваикра, 19:17-18

Мне кажется, что слова: "הוכח תוכיח" (увещевай твоего ближнего) следует понимать, как: והוכיח אברהם את אבימלך (И упрекнул Авраам Авимелеха). Тора говорит: «Не питай в сердце ненависти к твоему брату», когда он делает что-то против твоего желания, а **выскажи свою претензию к нему: "Почему ты сделал так-то и так-то"**. Таким образом, «не будешь виновен за него», молчаливо скрывая ненависть. Но если упрекнешь его, он может оправдаться перед тобой или попросить прощения, а ты простишь его.

А вслед за тем Тора предупредила, чтобы не мстил ему и не помнил зло, потому что случается, что человек не питает ненависти (к обидчику), но помнит обиду в сердце. Поэтому Тора требует стереть из памяти обиду, нанесенную ближним, а потом обязывает любить его, как самого себя.

3. רמב"ן, פירושו לויקרא פי"ט, י"ז-י"ח

והנכון בעיני, כי "הוכח תוכיח", כמו והוכיח אברהם את אבימלך (בראשית כא כה). ויאמר הכתוב, אל תשנא את אחיך בלבבך בעשותו לך שלא כרצונך, אבל תוכיחנו מדוע ככה עשית עמדי, ולא תשא עליו חטא לכסות שנאתו בלבך ולא תגיד לו, כי בהוכיחך אותו יתנצל לך, או ישוב ויתודה על חטאו ותכפר לו.

ואחרי כן יזהיר שלא תנקום ממנו ולא תטור בלבבך מה שעשה לך, כי יתכן שלא ישנא אותו אבל יזכור החטא בלבו, ולפיכך יזהירנו שימחה פשע אחיו וחטאתו מלבו. ואחרי כן יצוה שיאהב לו כמוהו:

- במקום לנטור איבה בלב ולתכנן פעולות נקם, צריך לדבר עם הפוגע – יתכן שהיתה אי-הבנה, ואולי הוא יתנצל או יבקש מחילה.

Комментаторы расходятся во мнениях по вопросу о сути и смысле запрета на месть.

4. Рамбам. Законы об образе жизни, 7:7-8

4. רמב"ם, הלכות דעות, פ"ז, ז' ח'

Мстящий своему ближнему нарушает запрещающую заповедь, как сказано: "Не мсти" (*Ваикра* 19:18). И хотя его не присуждают к телесному наказанию, качество это очень плохое; человеку следует прощать за все, ведь для понимающих все в этом мире - прах и суета, и нет резона за это мстить.

Что значит мстить? Например: один человек просит у другого одолжить заступ, а тот ему отказывает; назавтра отказавшему самому понадобилось одолжить заступ у соседа, а тот ему отказал, сказав: я не дам тебе, так же как ты не дал когда-то мне: такой человек мстит. Но должен дать ему с чистым сердцем, не воздавая человеку его же монетой; и так же все подобное. И так сказал Давид, отличавшийся своей праведностью: "Разве воздал я злом моему союзнику, притеснявшему меня понапрасну?" (*Теилим* 7:5).

Аналогично, каждый, кто затаил обиду на другого еврея, нарушает запрещающую заповедь, как сказано: "Не помни зла" (*Ваикра* 19:18). Например: Реувен попросил Шимона сдать ему в наем жилье или одолжить быка, и Шимон отказал; через некоторое время Шимону понадобилось что-то одолжить или занять у Реувена, и Реувен сказал ему: я одолжу тебе, потому что я не такой, как ты - не воздам тебе злом за зло! Поступающий так - нарушает запрет "не будь злопамятным". Но должен стереть случившееся из своего сердца и не вспоминать это, так как все время, пока он помнит зло и таит обиду, он может решить отомстить. Поэтому Тора запрещает злопамятство - нужно, чтобы человек совершенно стер обиду из сердца и перестал ее вспоминать; и это правильное поведение, которое делает возможным сосуществование людей и нормальные взаимоотношения между ними.

הנוקם מחבירו עובר בלא תעשה שנאמר לא תקום, ואף על פי שאינו לוקה עליו דעה רעה היא עד מאד, אלא ראוי לו לאדם להיות מעביר על מדותיו על כל דברי העולם שהכל אצל המבינים דברי הבל והבאי ואינו כדי לנקום עליהם, כיצד היא הנקימה אמר לו חבירו השאילני קרדומך אמר לו איני משאילך, למחר צריך לשאול ממנו אמר לו חבירו השאילני קרדומך אמר לו איני משאילך כדרך שלא השאלתני כששאלתי ממך הרי זה נוקם, אלא כשיבוא לו לשאול יתן בלב שלם ולא יגמול לו כאשר גמלו וכן כל כיוצא באלו, וכן אמר דוד בדעותיו הטובות אם גמלתי שולמי רע ואחלצה וגו'.

וכן כל הנוטר לאחד מישראל עובר בלא תעשה שנאמר ולא תטור את בני עמך, כיצד היא הנטירה, ראובן שאמר לשמעון השכיר לי בית זה או השאילני שור זה ולא רצה שמעון, לימים בא שמעון לראובן לשאול ממנו או לשכור ממנו ואמר לו ראובן הא לך הריני משאילך ואיני כמותך לא אשלם לך כמעשך, העושה כזה עובר בלא תטור, אלא ימחה הדבר מלבו ולא יטרונו, שכל זמן שהוא נוטר את הדבר וחזרו שמה יבא לנקום, לפיכך הקפידה תורה על הנטירה עד שימחה העון מלבו ולא יזכרו כלל, וזו היא הדעה הנכונה שאפשר שיתקיים בה יישוב הארץ ומשאים ומתנם של בני אדם זה עם זה.

- לא כדאי לנקום בגלל הבלים.

5. Сефер Ахинух. Мицва 247

5. ספר החינוך, מצוה רמ"א

Одна из основ заповеди заключается в том, чтобы человек уяснил и принял к сердцу (следующее правило). Все, что случается с ним, будь то добро или зло, приходит к нему от Бога, а от руки другого человека и его ближнего (с ним) ничего не случится, если на то нет воли Всевышнего. Поэтому, если кто-то огорчит его или причинит ему боль, человек будет знать, что это произошло из-за его собственных грехов, и таким образом Всевышний наказал его. Вследствие этого человек не будет думать о том, как отомстить обидчику, (сознавая), что не он является причиной его невзгод, а (его собственный) грех. Подобно этому сказал царь Давид: «Оставьте его (Шими Бен-Гера), пусть ругает, ибо так повелел ему Бог» (*Шмуэль II*, 16:11). (Иными словами, Царь

משרשי המצוה, שידע האדם ויתן אל לבו כי כל אשר יקרהו מטוב עד רע, הוא סיבה שתבוא עליו מאת השם ברוך הוא, ומיד האדם מיד איש אחיו לא יהיה דבר בלתי רצון השם ברוך הוא, על כן כשיצערהו או יכאיבהו אדם ידע בנפשו כי עוונותיו גרמו והשם יתברך גזר עליו בכך, ולא ישית מחשבותיו לנקום ממנו כי הוא אינו סיבת רעתו, כי העון הוא המסבב, וכמו שאמר דוד עליו השלום [שמואל ב' ט"ז, י"א] הניחו לו ויקלל כי אמר לו השם יתברך, תלה הענין בחטאו ולא בשמעי בן גרא. ועוד נמצא במצוה תועלת רב להשבית ריב ולהעביר המשטמות מלב בני אדם, ובהיות שלום בין אנשים יעשה השם שלום להם.

Давид) отнес происшедшее к собственному греху, а не к Шими Бен-Гера. Дополнительная польза от этой заповеди заключается в том, что она способствует устранению вражды и ненависти из сердец людей. И если между людьми будет царить мир, Бог воздаст им миром.

6. Шмуэль 2, 16:11

И сказал Давид Авишаю и всем своим слугам: если мой сын, который вышел из недр моих, ищет души моей, то тем более этот биньяминянин. Оставьте его, пусть ругает, верно, Бог повелел ему.

7. Драшот Аран, 10

Наказание Всевышнего, которое постигает людей, не является самоцелью. Оно призвано исправить грешников, либо уберечь других людей от подражания им. Наказание как таковое, (то есть как возмездие за совершенный проступок), не одобряется. Ведь в противном случае в Торе не было бы запрета: «Не мсти и не храни зло на сынов твоего народа». Ибо Тора не предостерегает от совершения правильных поступков, а, наоборот, предписывает их исполнять. Из того, что Тора запретила мщение, мы учим, что месть сама по себе не одобряется. А тот факт, что Всевышний описан как «мстящий», как сказано: «Господь – Бог ревнивый и мстящий» (*Нахум* 1:2), означает, что с (Богом) связаны положительные последствия (мести), а не сама месть. Именно поэтому наши законоучители сказали: «Зло не приходит свыше» (*Берешит Раба* 51:3). Ведь немислимо, чтобы от Бога, который является абсолютным благом и источником всех благ, проистекало бы зло. Но все, что происходит от Бога, в конечном итоге, порождает благо. Поэтому Всевышний всегда наказывает человека в этом мире либо с целью исправить самого грешника и побудить его вернуться с порочного пути, либо – в случае, если грешник не хочет исправиться – (Бог наказывает его), ради исправления других.

Однако неверно предположить, что такого рода наказания (ожидают человека) в грядущем мире. Ведь там душа не получит дальнейшего исправления, но останется навеки в том состоянии, в котором покинула тело. Также немислимо, чтобы наказание в грядущем мире было призвано исправить других людей, поскольку оно скрыто от обитателей этого мира и не видно им. И поскольку наказание, как самоцель, не угодно Всевышнему, мы вынуждены заключить следующее. Наказания в будущем мире – естественное явление, они постигают душу сообразно ее сущности, в соответствии с ее проступками в этом мире. Как нереально, чтобы человек, отрезавший часть собственной плоти, не почувствовал боль, так же невозможно, чтобы человека, взбунтовавшегося против Бога и умершего ослушником, не постигнет наказание (в грядущем мире).

6. שמואל ב' ט"ז, י"א

ויאמר דוד אל אבישי ואל כל עבדיו הנה בני אשר יצא ממעי מבקש את נפשי ואף כי עתה בן הימיני הנחו לו ויקלל כי אמר לו יקוק:

7. דרשות הר"ן הדרוש העשירי

שאיין העונש הבא מהשם יתברך על בני אדם מכוון לעצמו, אבל להישיר אותם, או להגן אחרים שלא ילמדו ממעשיהם. כי העונש מצד עצמו אינו דבר משובח, שאילו היה כן, לא הזהירה התורה עליו, כמו שכתוב (ויקרא יט יח) לא תקום ולא תטור את בני עמך, כי התורה לא תמנע הפעולות הטובות מצד עצמן. ומה שיתואר השם יתברך עליה, באמרו (נחום א ב) אל קנא ונוקם, איננו מתואר בה מצד הנקמה בעצמה, אבל מצד הטוב הנמשך ממנה. ולפיכך אמרו רבותינו ז"ל אין רע יורד מן השמים, שאי אפשר שמי שהוא הטוב הגמור ומקור הטובות כולם, ימשך ממנו רע בעצם, אבל כל מה שנמשך ממנו יבא לתכלית טוב. ולכן כל מה שיעניש השם יתברך האדם בעולם הזה, הוא על זה הדרך, אם להישיר החוטא בעצמו שישבו מדרכו הרעה, ואם אינו מקבל הישרה, לישר אחרים שלא יהיו רעים כמוהו.

אבל עונשי העולם הבא, אי אפשר שיהיה זה כפי זה, כי הנפש לא תקבל עוד שם הישרה אחרת, אבל על הענין שהיתה כשנפרדה מהגוף, תשאר לעולם. וכן אי אפשר שיהיה המכוון בעונש ההוא להישיר אחרים, כי העונש ההוא נעלם לגמרי מבני העולם הזה, ואינו נראה להם כלל, ואם כן אחר שאין העונש דבר טוב אצל השם יתברך ומכוון בעצמו, נצטרך לומר כי העונשים ההם ענין טבעי, משיגים לנפש מצד עצמותה כאשר הרבתה אשמה בעולם הזה, כי כאשר אי אפשר שיקרית איש עצב אחד מעצביו ולא יכאב, כן אי אפשר שאיש ממנו ימרוד בהשם יתברך וימות במרדו ולא ישגיגו העונש ההוא. זהו הנראה בעונשי העולם הבא הנצחיים.

- נקמה היא מדה רעה בעצם, ועונש שנותן הקב"ה לחוטא בעה"ז אינו נקמה אלא בא לעורר חוטא לתשובה או לטהר את הנפש כדי שתזכה לעולם הבא.
- גמול בעה"ב אינו עונש במובן הפשוט של המילה, אלא הוא תוצאה טבעית של מעשי האדם. כמו שאדם שיחתוך אצבע בסכין ירגיש כאב, כך אדם שיחלל שבת יתייסר בעה"ב באופן טבעי.

8. Месилат яшарим – требование побороть свой ецер

8. מסילת ישרים, פי"א

Также ненависть и мстительность – качества, которых трудно избежать недалекому человеческому сердцу, ведь человек очень чувствителен к оскорблениям и сильно от них страдает. А месть для него слаще меда, ибо лишь она умиротворяет его. Поэтому, если он окажется в силах оставить то, к чему вынуждает его природа, преодолет свои свойства и не возненавидит того, кто пробуждает в нем ненависть, не отомстит ему, когда появится возможность, и не припомнит ему [зла], а забудет и изгонит [обиду] из сердца, как будто ее никогда не было, – он очень силен и крепок. Легко это только ангелам-служителям, у которых нет дурных [природных] качеств, а не созданным из праха обитателям материального мира. Тем не менее, именно таков закон Царя. А слова Писания [об этом] открыты, ясны и не нуждаются в объяснении (*Ваикра* 19:17-18): «Не возненавидь брата своего в сердце, не мсти и не храни [зла] на сынов народа своего».

Мстительность и злопамятство – хорошо известные качества. Мстительность – это отказ в услуге тому, кто отказал тебе в чем-то или причинил зло. Злопамятство проявляется тогда, когда человек, оказывая услугу тому, кто ранее причинил ему зло, напоминает ему о том зле. Дурное начало воспаляет сердце человека и всегда требует оставить какой-то след или память о зле; оно подстрекает человека: если не можешь оставить много – постарайся сохранить хоть чуть-чуть [памяти о причиненном зле]. Оно советует: «Если ты захочешь дать ему то, что он не захотел дать тебе, когда ты нуждался, так, по крайней мере, не давай ему этого с радостью». Или: «Если ты не хочешь причинить ему зло, то, по крайней мере, не делай ему много добра и не помогай ему очень много». Или: «Если захочешь помочь ему много, то делай это скрыто». Или: «Не становись ему снова другом, раз уж ты прощаешь его и не становишься врагом; хватит с него и этого! А если уж ты хочешь остаться его другом, то не проявляй к нему той любви, что была вначале». И так далее, и все это – советы из арсенала дурного начала, которыми оно старается соблазнить человеческие сердца. Поэтому Тора соединила все в одно правило (там): «Люби ближнего своего, как самого себя». «Как самого себя» – без всяких отличий. «Как самого себя» – безраздельно, без хитростей и задних мыслей. «Как самого себя» – буквально!

גם השנאה והנקימה קשה מאד לשימלט ממנה לב הותל אשר לבני האדם, כי האדם מרגיש מאד בעלבונותיו ומצטער צער גדול, והנקמה לו מתוקה מדבש, כי היא מנוחתו לבדה. על כן לשיהיה בכחו לעזוב מה שטבעו מכריח אותו ויעבור על מדותיו, ולא ישנא מי שהעיר בו השנאה, ולא יקום ממנו בהזדמן לו שיוכל להנקם, ולא יטור לו, אלא את הכל ישכח ויסיר מלבו כאילו לא היה חזק ואמיץ הוא. והוא קל רק למלאכי השרת שאין ביניהם המדות הללו, לא אל שוכני בתי חומר אשר בעפר יסודם. אמנם גזרת מלך היא, והמקראות גלויים באר היטב, אינם צריכים פירוש, (ויקרא יט): לא תשנא את אחיך בלבבך, לא תקום ולא תטור את בני עמך (שם). וענין הנקימה והנטירה ידוע, דהיינו: נקימה, לימנע מהיטיב למי שלא רצה להטיב לו או שהרע לו כבה ונטירה, להזכיר בעת שהוא מטיב למי שהרע לו איזה זכרון מן הרעה שעשה לו:

ולפי שהיצר הולך ומרתיח את הלב ומבקש תמיד להניח לפחות איזה רושם או איזה זכרון מן הדבר ואם לא יוכל להשאיר זכרון גדול, ישתדל להשאיר זכרון מועט, יאמר דרך משל לאדם: אם תרצה ליתן לאיש הזה את אשר לא רצה הוא לתת לך כשנצרכת, לפחות לא תתנהו בסבר פנים יפות, או אם אינך רוצה להרע לו, לפחות לא תטיב לו טובה גדולה ולא תסייעהו סיוע גדול, או אם תרצה גם לסייעו הרבה, לפחות לא תעשהו בפניו, או לא תשוב להתחבר עמו ולהיות לו לריע, אם מחלת לו שלא תראה לו לאויב, די בזה, ואם גם להתחבר עמו תרצה, אך לא תראה לו כל כך חיבה גדולה כבראשונה, וכן כל כיוצא בזה ממיני החריצות שביצר מה שהוא משתדל לפתות את לבות בני האדם. על כן באה התורה וכללה כלל שהכל נכלל בו, (ויקרא יט): ואהבת לרעך כמוך, כמוך בלי שום הפרש, כמוך בלי חילוקים, בלי תחבולות ומזימות, כמוך ממש:

Таковы основные мнения еврейских мыслителей о сути и смысле запрета Торы на месть. Теперь перейдем конкретным законам.

9. Талмуд, трактат Юма, 23а

9. מס' יומא כ"ג, ע"א

Сказал раби Йоханан: "талмид-хахам, который не мстит и не хранит злобу подобно змею, не вправе считаться мудрецом Торы". Но ведь в Торе сказано: «Не мсти и не помни зло!» Это относится только к имуществу, как учили (в *барайте*): «Что значит "мстить"? Если один человек говорит другому: «Дай мне на время твой серп» – и тот ему отказывает, а назавтра второй говорит первому: «Дай мне на время твой топор» – и первый отвечает: «Не дам тебе, потому что ты не дал мне» – это называется «мстить». А что такое «помнить зло»? Если один человек говорит другому: «Дай мне на время твой топор» – и тот ему отказывает, а назавтра второй говорит первому: «Одолжи мне твою рубашку» – и первый отвечает: «Бери, я не такой, как ты, ты-то не дал мне топор!» – это называется злопамятностью!» А к физической боли запрет не относится? Но мы же учили (в *барайте*): «О тех, кого обижают, но они не обижают в ответ, слышат оскорбления в свой адрес и не отвечают...», сказано (*Шофтим* 5): "любящие Его будут как солнце, восходящее во всей своей силе"! Раби Йоханан имел в виду, что *талмид-хахам* имеет право помнить обиду. Но мы же учили (в *барайте*): «Тот, кто поступает вопреки своему характеру (т.е. снисходительно относится к людям, провинившимся перед ним), тот заслуживает снисходительного отношения (Всевышнего) ко всем своим проступкам!» Это верно только случае, если у него просят прощения.

כל ת"ח שאינו נוקם ונוטר כנחש אינו תלמיד חכם והכתיב לא תקם ולא תטר ההוא בממון הוא דכתיב דתניא איזו היא נקימה ואיזו היא נטירה נקימה אמר לו השאילני מגלך אמר לו לאו למחר אמר לו הוא השאילני קרדומך אמר לו איני משאילך כדרך שלא השאלתני זו היא נקימה ואיזו היא נטירה אמר לו השאילני חלוקך אמר לו ליה לא למחר אמר לו השאלתני זו היא נטירה. וצערא דגופא לא והא תניא הנעלבין ואינן עולבין שומעין חרפתן ואינן משיבין עושין מאהבה ושמחין ביסורין עליהן הכתוב אומר ואהביו כצאת השמש בגברתו לעולם דנקיט ליה בליביה והאמר רבא כל המעביר על מדותיו מעבירין לו על כל פשעיו דמפייסו ליה (רש"י: לבקש מחילה) ומפייס.

Если мы правильно поняли это место в Талмуде, то получается, что запрет на месть и злопамятство распространяется только на случай, когда был нанесен материальный ущерб. Но в случае нанесения физического ущерба или даже причинения боли, запрета нет. Однако по нормам «мидат хасидут» (т.е. поведения, которое строится не только на букве Закона, но и на том, что вычитывается «между его строк»), даже в таком случае не следует мстить. Вместе с тем, талмид-хахаму (мудрецу Торы), не следует забывать обиду. Он должен помнить о ней о тех пор, как обидчик не попросит прощения – и тогда простить и окончательно забыть обо всем.

10. Раби Элиэзер из Меца. Сефер Йереим, 197

10. ספר יראים סימן קצז, קצח

«Не мсти и не храни злобы». Тора предписывает и предостерегает: «Не мсти и не помни зло на сынов твоего народа». В мидраше *Торат Коаним*, а также в трактате *Йома* 23а в наши наставники учили: «В этом стихе говорится об имуществе и т.д.». (На вопрос), откуда мы учим, что в этом стихе говорится только об имуществе, а не о других вещах, (следует ответить так): «Обратись к тринадцати методам,

לא תקום ולא תטור. צוה והזהיר בקדושים. לא תקום ולא תטור את בני עמך ותניא בת"כ ומייתנין לה ביומא פ' בראשונה [כ"ג א'] בממון הכתוב מדבר כו'. ומגלך דבממון משתעי קרא ולא בדברים צא ולמד מי"ג מדות שהתורה נדרשת בהן דבר למד מעניינו במה הכתוב מדבר בממון פעולת שכר שכיר עושק גזל לקט ופרט כיחש ממון ושיקר!

¹ כלומר, אנו למדים מהקשר, שכל הפרשה מדברת על עניני ממון: "ובקצרכם את קציר ארצכם לא תכלה פאת שדך לקצר ולקט קצירך לא תלקט: וכרמך לא תעולל ופרט כרמך לא תלקט לעני ולגר תעזוב אתם אני יקוק אלהיכם: לא תגנבו ולא תכחשו ולא תשקרו איש בעמיתו: ולא תשבועו בשמי לשקר וחללת את שם אלהיך אני יקוק: לא תעשק את רעך ולא תגזול לא תלין פעלת שכיר אתך עד בקר: לא תקלל חרש ולפני עור לא תתן מכשל ויראת מאלהיך אני יקוק: לא תעשו עול במשפט לא תשא פני דל ולא תהדר פני גדול בצדק תשפט עמיתך: לא תלך רכיל בעמך לא תעמד על דם רעך אני יקוק: לא תשנא את אחיך בלבבך הוכח תוכיח את עמיתך ולא תשא עליו חטא: לא תקם ולא תטר את בני עמך ואהבת לרעך כמוך אני יקוק (ויקרא פ"ט, ט יט):

которыми исследуется Тора и учи, (опираясь на двенадцатый метод, что) толкование стиха следует из контекста. О чем говорится в (этом разделе) Торы? О (заповедях, связанных с) имуществом. (В этом разделе Торы обсуждается): задержка в уплате заработка наемному работнику, невыплата заработка, грабительство, ложное отрицание денежных обязательств, обман, говорится о колосьях, опавших при жатве, и о ягодах, упавших при сборе винограда, (которые предписывается оставить бедным).

(Несмотря на то, что в *Торат Коаним* запрет о мщении и злопамятстве разбирается на примере ситуации, связанной с одалживанием инструментов), это предписание связано не только с одалживанием инструментов. Ведь в стихе инструменты не упомянуты. Следовательно, запрещено мстить в случае любого имущественного конфликта. Еврею запрещается умялять в денежной помощи или в благотворительности тому, кто не помог им в нужде, ибо такое поведение – суть мщение. Им также запрещается напоминать (человеку о том, что он отказался помочь), говоря: «Несмотря на то, что ты не помог мне, я тебе помогу», поскольку это проявление злопамятства.

ולאו דוקא שאילת כלים דלאו כלים כתיבי בקראי אלא אפילו שאר ממון או כלים למדנו שמוזהרים ישראל שלא ימעט צדקה וגמילות חסדים בממון בשביל שלא עשהו עמו בהיותו צריך שזו נקימה היא וגם מוזהרים שלא להזכיר ולומר להם אף על פי שלא עשיתי עמי אעשה עמך שזו היא נטירה. ויוצרינו יעמידנו ביראתו הטהורה.

• איסור נקמה הוא רק בעיני ממון. משמע שבטק הגוף אין איסור לנקום.

11. Р. Моше из Куци. *Сефер Мицвот Гадоль* (Смаг)

В трактате *Йома* 23а сказано: «Раби Йоханан сказал: «*Тальмид-хахам* (мудрец Торы), который не мстителен и не злопамятен подобно змее, не вправе считаться мудрецом Торы. (Ему возразили): Но разве в Торе не сказано: Не мсти и не помни зло? (В Талмуде следует ответ): В этом стихе говорится об имуществе». Окончательный вывод в этом отрывке: *тальмид-хахаму* следует терпеть унижение и не унижить обидчика, выслушать оскорбление и не ответить на него. Тем не менее, он должен затаить обиду в сердце. Но как только обидчик попросит прощения, мудрец должен простить его.

Рамбам (*Талмуд Тора* 7:13, см. отрывок 12) написал, что там (в Талмуде) речь идет о *тальмид-хахаме*, которого оскорбили прилюдно. В таком случае ему нельзя поступиться своей честью, а если поступится, то будет наказан, поскольку (в его лице), было нанесено оскорбление Торе. Однако если знатока Торы оскорбили не публично, ему не запрещается (простить обиду).

Относительно прочих людей, враждующих между собой, (дело обстоит следующим образом). Если один из них отомстит другому, то он не нарушит запрета Торы. Однако по нормам «*מידат хасидות*», ему следует поступить вопреки своему характеру, (т.е. своим естественным желанием отомстить). Как сказано в трактате *Йома* 23а: «Тот, кто поступает вопреки своему характеру (т.е. снисходительно относится к людям, провинившимся перед ним), тот заслу-

11. ספר מצוות גדול לאוין סימן יב

עוד שם (יומא) אומר רבי יוחנן כל תלמיד חכם שאינו נוקם ונוטר איבה כנחש אינו תלמיד חכם, והכתיב לא תקום ולא תטור ההוא בממון הוא דכתיב, ומסיק שם דת"ח צריך שיהא עולב ולא עולב שומע חרפתו ואינו משיב, ולעולם דנקיט ליה בליביה וכי מפייסין ליה מפייס.

וכתב רבינו משה (תלמוד תורה פ"ז הל' יג) דהתם מיירי בתלמיד חכם שביזוהו בפרהסיא שאסור לו למחול על כבודו ואם מחל נענש מפני שזה בזיון התורה אבל אם לא ביזוהו בפרהסיא לא.

ושאר כל אדם שמתקוטטים עם חבריהם אף על פי שאין לאו בזה אם ינקום מחבירו, מדת חסידות היא להעביר על מדותיו כדאמרינן (שם ביומא) כל המעביר על מדותיו מעבירין לו על כל פשעיו, וכן דוד היה משתבח במדותיו הטובות ואמר (תהלים ז, ה) אם גמלתי שולמי רע וגומר, וההוא חסידא (מגילה כה, א) דכל אימת דסליק לפוריא הוה אמר שרי ומחיל כל מאן דמצערין לי

живает снисходительного отношения (Всевышнего) ко всем своим проступкам». Так же царь Давид, хвалясь своими добродетелями, сказал: «Разве я заплатил злом моему доброжелателю и т.д., пусть преследует меня враг и т.д.» (Теилим 7:5,6). А об одном благочестивом (мудреце эпохи Талмуда сказано в трактате Мегила 28а), что всякий раз укладываясь спать, он говорил: «Прощаю любому человеку, причинившему мне боль».

• אין איסור נקימה ונטירה בבזיון

Однако Рамбам (отрывок 4) почему-то не привел никаких исключений из запрета и ни словом не обмолвился о том, что на причинение физической боли или на оскорбление запрет мести не распространяется. Почему? Казалось бы, это однозначно следует из Талмуда! Посмотрим еще один отрывок из "Законов об изучении Торы" Рамбама.

12. Рамбам (Талмуд Тора 7:13)

12. רמב"ם ת"ת פ"ז, ה"ג

Несмотря на то, что мудрец, защищая свою честь, вправе объявить бойкот (человеку, оскорбившему его), тем не менее, недостойно мудреца поступать таким образом. Напротив, ему следует заткнуть свои уши от (оскорбительных) слов невежды и не обращать на них внимания, подобно тому, как сказал царь Шломо (в своей мудрости): «И не на всякое слово, что говорят, обращай внимание, дабы не услышать, как твой раб проклинает тебя» (Коэлет 7:21). Так поступали благочестивые мудрецы ранних времен. Они, молча выслушивали оскорбления, более того, прощали обидчику и не хранили на него зла. К тому же великие мудрецы, хвалясь своими благородными поступками, говорили, что они никогда не объявляли бойкот (обидчикам) во имя поддержания своей чести. Таков путь мудрецов Торы, которому и надлежит следовать.

Все сказанное выше относится к случаям, когда мудреца унизили или опозорили не публично. Однако если тальмид-хахам был оскорблен или опозорен прилюдно, то ему нельзя поступиться своей честью. И если поступится и простит, то будет наказан, поскольку (в его лице), было нанесено оскорбление Торе. В таком случае мудрецу надлежит, подобно змею, мстить и помнить зло (обидчику), пока тот не принесет свои извинения, после чего (мудрецу следует) простить его.

אף על פי שיש רשות לחכם לנדות לכבודו אינו שבח לתלמיד חכם להנהיג עצמו בדבר זה אלא מעלים אזניו מדברי עם הארץ ולא ישית לבו להן כענין שאמר שלמה בחכמתו גם לכל הדברים אשר ידברו אל תתן לבך, וכן היה דרך חסידים הראשונים שומעים חרפתם ואינן משיבין ולא עוד אלא שמוחלים למחרף וסולחים לו, וחכמים גדולים היו משתבחים במעשיהם הנאים ואומרים שמעולם לא נידו אדם ולא החרימוהו לכבודן, וזו היא דרכם של תלמידי חכמים שראוי לילך בה,

במה דברים אמורים כשבוזה או חרפהו בסתר אבל תלמיד חכם שבוזה או חרפו אדם בפרהסיא אסור לו למחול על כבודו ואם מחל נענש שזה בזיון תורה אלא נוקם ונוטר הדבר כנחש עד שיבקש ממנו מחילה ויסלח לו.

По Рамбаму получается, что тальмид-хахаму разрешается (и даже предписывается) помнить обиду не потому, что запрет на месть относится только к случаям материального ущерба, а потому что он обязан ревностно относиться к оскорблению чести Торы. Он – носитель и хранитель чести Торы, а потому не имеет права прощать обиду до тех пор, пока обидчик не раскается и не попросит прощения. Но остальным людям (не тальмидей-хахамим), нельзя мстить и хранить обиду в любом случае, даже если их оскорбили либо причинили им физическую боль.

Остается только неясным, каким образом слова Рамбама сочетаются с тем, что написано в Гемаре.

13. Р. Й.Ф. Перлов. Комментарий к Книге заповедей рава Саадии Гаона

Это высказывание Рамбама вызывает удивление. Ведь из обсуждения, изложенного в трактате *Йома* 23а, со всей очевидностью следует, что предписание «не мсти и не помни зла» относится только к ситуациям, связанным с имуществом, а не к физической (или душевной) боли, причиненной человеку. Рамбам же... вообще не упомянул о различии между имущественным ущербом и физическим (или моральным). Напротив, из написанного им (в Законах об образе жизни – см. отрывок 4) следует, что эти запреты относятся к любым ситуациям.

Однако я обнаружил в книге *Маасэ Нусим*, написанной раби Авраамом, сыном Рамбама, что в его распоряжении была другая версия дискуссии в трактате *Йома* 23а. В нашей версии противоречие между высказыванием раби Йоханана о том, что *тальмид-хахам*, который не мстит и не хранит злобу подобно змею, не вправе считаться мудрецом Торы и между стихом из Торы: «Не мсти и не помни зло», разрешается следующим образом: «В этом стихе речь идет об имуществе и т.д.». Однако раби Авраам, сын Рамбама писал так: «Сказано (в Талмуде): «*Тальмид-хахам*, который не мстит и не помнит зло, подобно змею, не вправе считаться мудрецом Торы». Когда (на это высказывание) возразили из стиха: «Не мсти и помни зло», (в Талмуде) последовал ответ: «Здесь нет противоречия. В этом высказывании раби Йоханана речь идет о Торе, а в стихе: «Не мсти и не помни зло» речь идет о делах этого мира.»...

Согласно этой версии (текста Талмуда) мнение Рамбама представляется понятным. Когда «речь идет о делах этого мира», предостережение «не мсти и не храни злобы» относится к любым ситуациям. А когда «речь идет о Торе», Рамбам написал, что *тальмид-хахам*, которого оскорбили публично, - если не мстит и не помнит зло, подобно змею, не может считаться мудрецом, поскольку в таком случае (была задета) честь Торы. Таким образом, проясняется упомянутое Рамбамом различие между публичным и непубличным (унижением)... Ведь только, когда «речь идет о Торе», разрешается (мстить и помнить зло), а когда «речь идет о делах этого мира», действует запрет мстить и помнить зло». А это может быть лишь в случае публичного оскорбления – только тогда дело касается чести Торы. Но если *тальмид-хахам* был унижен непублично, ему возбраняется помнить зло, поскольку в таком случае «речь идет о делах этого мира».

ביאור על ספר המצוות לרס"ג (הרב פערלא) לאוין ל"ת נג נה

אלא דעיקר דברי הרמב"ם שם תמוהים מסוגיא דיומא שם דאמרינן בהדיא דלא תקום ולא תטור דוקא בממון הוא דכתיב אבל לא בצערא דגופא. וגם בחבורו הגדול לא הביא הרמב"ם ז"ל חילוק זה בין דבר שבממון לצערא דגופא. אדרבה מדבריו (סוף הלכות דעות) נראה דבכל ענין נוהגין לאוין אלו וכו'.

ואבל ראיתי בס' מעשה נסים להר"א מיימון ז"ל בנו של הרמב"ם ז"ל (סי' י"ג) שהיתה לפניו גירסא אחריתא בסוגיא דיומא שם. דבגירסא שלפניו פרכינן התם אדר"י משום רשב"י דאמר כל ת"ח שאינו נוקם ונטור כנחש אינו ת"ח. מדכתיב לא תקום ולא תטור. ומשני ההוא בממון הוא דכתיב וכו' עיין שם. אבל במעשה נסים שם כתב וז"ל אמרו כל ת"ח שאינו נוקם ונטור כנחש אינו ת"ח וכאשר הקשו מהכתוב לא תקום ולא תטור היתה התשובה לא קשיא הא במילי דאורייתא הא במילי דעלמא וכו' עכ"ל.

וא"כ נכונים דברי הרמב"ם לפי גירסא זו. דבמילי דעלמא בכל ענין שייכי אזהרות לא תקום ולא תטור. ובמילי דאורייתא כבר הביא (סוף הלכות תלמוד תורה) דכל ת"ח שאינו נוקם ונטור כנחש אינו ת"ח. כל שביזהו בפרהסיא שיש בו משום כבוד התורה. ובהכי ניחא מה שחילק הרמב"ם בין בצנעא לפרהסיא. והכ"מ שם נדחק למצוא מקורו של הרמב"ם בזה עיין שם. אבל עפ"י הדבר מבואר בגמרא שם. דכיון דדוקא במילי דאורייתא שרי. דבמילי דעלמא קאי בלאוי דלא תקום ולא תטור. א"כ דוקא בפרהסיא דיש בזיון כבוד התורה דהוי מילי דאורייתא. אבל בצנעא דהוי מילי דעלמא אסור.

Таким образом, в случаях оскорбления, причинения боли или физического ущерба мнения авторитетов разошлись. Согласно "Сефер Йереим" и "Сефер мицвот гадоль" (СМАГ), по букве закона, можно помнить обиду и мстить, а согласно Рамбаму – нельзя. Чьим мнением следует руководствоваться на практике?

14. Мишна Брура 156:4

Тот, кто мстит ближнему, нарушает запрет Торы, как сказано: «Не мсти и не помни зло». Например, один сказал другому: «Одолжи мне мотыгу». Но тот отказал. На следующий день (человек, отказавший в просьбе), сказал тому, (кто накануне просил у него мотыгу): «Одолжи мне серп». А тот ответил: «Не дам тебе (серп), так же как ты не дал мне (мотыгу)». Это пример мщения.

Раби Элиэзер из Меца в своей книге *Сефер Йереим*, писал: «Это предписание связано не только с одалживанием инструментов. Ведь в стихе инструменты не упоминаются. Следовательно запрещено мстить **в случае любого имущественного конфликта**. Еврею запрещается умалять в денежной помощи или в благотворительности тому, кто не помог им в нужде, ибо такое (поведение) – по сути, мщение».

14. משנה ברורה סימן קנו ס"ק ד'

הנוקם מחבירו עובר בל"ת שנאמר לא תקום ולא תטור כיצד אמר לו השאילני קרדומך ולא רצה למחר אמר לו השאילני מגלך אמר לו איני משאילך כדרך שלא שאלתני זו היא נקימה

וכתב רבינו אליעזר ממיץ בס"י שלו וז"ל לאו דוקא שאלת כלים דהא לאו כלים כתיב בקרא אלא אפילו שאר ממון דלאו כלים נינהו למדנו שמוזהרים ישראל שלא למנוע לעשות צדקה וגמ"ח בממון בשביל שלא עשה הוא עמו שזו היא נקימה.

● במשנה ברורה פסק כדעת הסמ"ג ורוב הראשונים דרך בממון יש איסור.

15. Вступление к книге Хафец Хаим

Из сказанного выше следует, что мнения ранних комментаторов Талмуда разошлись в вопросе, дозволяется ли законом Торы мстить тому, кто причинил физическую или душевную боль. И (поскольку) эта неопределенность связана с запретом Торы, следует придерживаться более строго мнения. Однако все авторитеты согласны в том, что запрещается мстить за материальный ущерб.

15. פתיחה לספר חפץ חיים, באר מים חיים

היוצא מדברינו אם ציערו צערא דגופא מחלוקת בין הראשונים אם מותר מן התורה לנקום ממנו וספיקא דאורייתא לחומרא. אבל אם העוולה שיש לו עליו, הוא עבור עניני ממון לכו"ע אסור לנקום ממנו.

● בפתיחה לספר חפץ חיים מחמיר כדעת הרמב"ם נגד סמ"ג.

Выше мы выяснили, что, согласно Рамбаму, в случае оскорбления нельзя хранить обиду и мстить. Так же считает и "Сефер Ахинух". Однако он дает разрешение ответить обидчику в ходе ссоры, так как люди – не ангелы, и Закон не требует от них смолчать в момент, когда их оскорбляют. Однако по нормам «мидат хасидут» и в таком случае не следует отвечать.

16. Сефер Ахинух, мицва 338

Однако мне кажется, что если один еврей развязал ссору и стал оскорблять ближнего, тому не возбраняется ответить обидчику. Ведь (в такой ситуации) человек не может оставаться равнодушным, подобно бесчувственному камню. К тому же, его молчание будет расценено как признание в правомерности (высказанных ему) обвинений. На самом деле, Тора не требует от человека быть немым, как камень, по отношению к своим обидчикам. Но Тора предписывает сторониться этого (порочного) качества, не завязывать ссор и не оскорблять людей. Поступая так, человек сам избежит

16. ספר החינוך מצוה של"ח

ואולם לפי הדומה, אין במשמע שאם בא ישראל אחד והתחיל והרשיע לצער חבירו בדברים הרעים שלא יענהו השומע, שאי אפשר להיות האדם כאבן שאין לה הופכים, ועוד שיהיה בשתיקתו כמודה על החירופין, ובאמת לא תצוה התורה להיות האדם כאבן שותק למחרפיו כמו למברכיו, אבל תצוה אותנו שנתרחק מן המדה הזאת, ושלא נתחיל להתקוטט ולחרף בני אדם, ובכן ינצל אדם מכל זה, כי מי שאינו בעל קטטה לא יחרפוהו בני אדם, וזולתי השוטים הגמורים, ואין לתת לב על השוטים.

всего этого. Ведь люди, как правило, не оскорбляют поклядистого человека. Исключением (из этого правила) являются законченные глупцы, но на них не следует обращать внимания.

Но если человека вынуждают ответить обидчику, мудрому человеку подобает сделать это с достоинством и деликатностью. При этом не следует излишне гневаться, «ибо гнев обитает в груди глупцов» (*Коэлет 7:9*). Таким образом, человек сможет избежать необходимости выслушивать оскорбления и переложит всю тяжесть (греха) на обидчика. Таков путь благочестивых людей.

Разрешение ответить глупцу (на оскорбления) мы можем выучить из того, что Тора разрешает убить (ради самозащиты) вора, пытавшегося пробраться (в дом из) через проделанный им подкоп. Нет сомнения, что человек не обязан терпеть посягательство и вред от рук ближнего и вправе обезопасить себя от вредителя. Аналогично, человек вправе защититься от слов обидчика, полных лжи, любым способом.

ואם אולי יכריחנו מחרף מבני אדם להשיב על דבריו, ראוי לחכם שישׁיב לו דרך סלסול ונעימות ולא יכעס הרבה, כי כעס בחיק כסילים ינוח, וינצל עצמו אל השומעים מחירופיו וישליך המשא על המחרף, זהו דרך הטובים שבבני אדם.

ויש לנו ללמוד דבר זה, שמותר לנו לענות כסיל, לפי הדומה, מאשר התירה התורה הבא במחתרת להקדים ולהורגו, שאין ספק שלא נתחייב האדם לסבול הנזקין מיד חבירו, כי יש לו רשות להנצל מידו, וכמו כן מדברי פיהו אשר מלא מרמות ותוך, בכל דבר שהוא יכול להנצל ממנו.

● אין איסור נקמה בשעת מעשה.

17. Вступление к книге Хафец Хаим

Это верная мысль, поскольку в момент оскорбления человек, в силу своей природы, не в состоянии оставаться равнодушным, как бесчувственный камень, если только Бог не наделил его ангельским характером, как написал автор *Сефер Ахинух* (мицва 338).

Но как только гнев (оскорбленного) человека остыл, Тора запрещает ему пробуждать в себе чувство обиды и мстить обидчику. Более того, запрещено даже хранить в сердце ненависть (к обидчику). Но спустя некоторое время следует забыть обиду (и удалить ее) из своего сердца.

17. פתיחה לספר חפץ חיים, באר מים חיים

וסברא נכונה היא דבעת מעשה החירוף אי אפשר בטבע האדם להיות באבן שאין לה הופכין אם לא מי שברכו ה' במדות קדושות וכמ"ש החנוך במצוה של"ה עי"ש.

אכל אח"כ שכבר גח רוגזו אסרה התורה להעיר רוחו ולנקום ממנו ואפילו רק לנטור השנאה בלב אסור אלא בהרחב זמן מעם אח"כ צריך לשכוח הדבר מלב.

● בבאר מים חיים פוסק החפץ חיים להלכה כדעת ספר החינוך.

Еще одно разрешение:

18. Меири. Бейт Абхира

«В чем заключается злопамятство? Например, один человек сказал другому: «Одолжи мне серп». Но тот ответил: «Нет». На следующий день пришел этот (человек, отказавший в просьбе), и сказал тому, (кто накануне просил у него серп): «Одолжи мне мотыгу». А тот ответил: «Вот тебе мотыга, несмотря на то, что ты (накануне) не одолжил мне серп, - я не такой как ты». Это пример злопамятства. Сказанное относится ко всем ситуациям, связанным с имуществом, **за исключением случая с доносчиком**, который способствовал изъятию имущества ближнего властями.

18. בית הבחירה למאירי מסכת יומא דף כג עמוד א

ואיזה היא נטירה אמר לו השאילני מגלך אמר לו לאו למחר בא הלה ואמר לו השאילני קרדומך אמר לו הילך ואיני כמותך שלא השאלתני זו היא נטירה וכן בכל דברים שבממון שאין בהם סרך מסירת ממון חבירו למלכות.

כמה הלכות למעשה מתוך ספר "לרעך כמוך"

- ההתרחקות מחברתו של מי שלא רצה להטיב אסורה רק אם כוונתו לנקום בו. אולם אם הוא ראה מדות רעות המחייבות להתרחק מחברתו, יעשה זאת, ויכון להתרחק מחברתו רק בגלל המדות הרעות שראה בו, ולא משום נקמה, ויתרחק ממנו מעט מעט כדי שלא יגיעו לידי שנאה.
- איסור הנקימה הוא רק אם כוונתו לגמול רעה, כפי שגמל עמו חברו. אולם אם הוא נמנע מלהשאל לחבירו כלי מחשש קלקול הכלי וכדו', מותר. ובלבד שאכן זוהי כוונת לבו, וה' יראה ללבב.
- איסור נקמה קיים גם כאשר הוא נוקם לאדם בגלל עוולה שעשה אותו אדם לקרובו.
- איסור נקמה קיים גם כאשר הוא נוקם בקרוביו של אותו אדם שהרע לו.
- איסור נקמה קיים גם כאשר חבירו אינו יודע וגם לא ידע לעולם שחבירו נקם בו.
- ראובן הזמין את שמעון לחתונת בנו, ושמעון לא בא. כאשר שמעון מזמין את ראובן לחתונת בנו, אם ראובן איננו רוצה להשתתף בשמחת חבירו, הוא עלול לעבור בלא תקום. הדבר תלוי, מאלו מניעים ראובן מעונין להעדר מחתונה.
- אם ראובן ושמעון הינם חברים קרובים, ומסתבר שראובן היה משתתף בחתונת שמעון, אלא שעכשיו הוא מקפיד על שחברו לא בא לחתונה שהוא ערך, ולכן כדי להשיב לו כגמולו, אף הוא לא בא לשמחתו, עובר ראובן בלא תקום.
- לעומת זאת, במקרה שראובן לא מקפיד על כך ששמעון לא בא לחתונה (כגון שהתנצל, והתנצלותו התקבלה), ועכשיו ראובן אינו מעונין להשתתף בחתונת שמעון מחמת עיסוקיו וכדו', הדבר מותר.
- אם ראובן ושמעון אינם חברים קרובים, ומזמינים אחד את השני רק מטעמי נימוס, מ"מ אלו שמעון היה בא לחתונה של ראובן, הלה היה מרגיש מחויב לבא, אבל כיון שלא בא, אינו מרגיש מחויבות, אינו עובר על איסור נקימה.
- אשה שלא הכינה אוכל לבעל בגלל שהוא שכח את יום הולדתה, עברה על איסור נקמה. אמנם אם רק החמיצה פנים לזמן קצר, לא עברה על איסור.

נטירה

- אם חברו עשה לו רעה, חובת המחיקה היא רק לאחר זמן.
- גדר מחיקת הקפידה מן הלב הוא שיחשוב בלבו כאילו אין לו שום קפידה, איבה, טענה וטינה. אולם אינו מחויב לשכוח את המעשה שהיה, כאילו לא היה ורשאי לזכור את המקרה בתור ידיעה בעלמא. וחבירו יהיה בעיניו ככל אדם.
- לאחר שהפוגע ביקש מחילה, אם הנפגע אינו מסכים להחזיר את יחסים לתיקנם כעבור זמן עובר בלא תיטור. ודוקא אם הפוגע שב מחטאו וניחם על רעתו, אבל אם בקש מחילה מן הפה ולחוץ – אינו מחויב למחול לו.
- אם חברו עשה לו רעה, יכול לנטור דבר בלבו, לענין זה שיתבענו בבית דין. ואף אם הנוקם לא ניתן לתשלומים, יכול לנטור דבר בלבו על דעת להתרעם עליו עד שיפייסנו, וכשיפגשנו, יאמר לו, למה עשית לי כך וכך. אבל פרט לתביעה בבית דין ולתרעומת, ימשיך להתנהג עמו כבעבר ולא ימנע ממנו שום חסד.
- יסוד היתר נטירה כדי לתובעו בבית דין, הוא משום נקימה ונטירה לתועלת. ויש מקרים נוספים, בהם מותר לנטור ולנקום לתועלת. מותר לעשות מעשה נקמה כאשר אין כוונתו לגמול רעה ולהרגיע את נפשו, אלא לתועלת, כגון לשם תוכחה, לשפר את מדותיו ואת דרכיו (לדוגמה: אבא ביקש מבנו ללכת לדואר כדי לשלוח מכתב ובנו שכח; כאשר הבן מבקש מאביו לקנות לו משהו, מותר לאביו לומר: "אני חושש שאשכח לעשות כמו ששכחת לשלוח מכתב").
- מותר לנטור במחשבתו את הפגיעה שפגע בו חברו כדי להשמר ממנו בעתיד – ודוקא כשמתכוון באמת לתועלת ולא משום קפידא אישית.
- קיימים חמישה תנאים המעכבים את היתר נקמה לתועלת, המקבילים לתנאים אשר הציב חפץ חיים ללשון הרע לתועלת:
 1. שיתברר שבאמת היתה פגיעה
 2. שהפגיעה היתה שלא בצדק
 3. כוונת הנקמה היא לתועלת
 4. אין דרך אחרת לעצור את הפוגע, כגון תוכחה או לחץ חברתי
 5. לא ינקום יותר ממה שצריך כדי להרתיע, לסלק איום הפגיעה בעתיד טו לשפר את דרכיו של חניך
- לאחר שאדם תבע את חברו לדין תורה, וב"ד פסקו מה שפסקו, וכל אחד מילא את חובתו על פי הדיינים, חייבים בעלי הדין להסיר כל קפידא וטינה מלבם, למחול זה לזה ולהתפייס.